

Życie prywatne Polaków w XIX wieku

„Śmiech, humor, satyra”

tom XII

Łódź–Olsztyn 2024

ŻYCIE PRYWATNE POLAKÓW
W XIX WIEKU

TOM XII
„ŚMIECH, HUMOR, SATYRA”

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŻYCIE PRYWATNE
POLAKÓW W XIX WIEKU

TOM XII
„ŚMIECH, HUMOR, SATYRA”

REDAKCJA NAUKOWA

JAROSŁAW KITA
MARIA KORYBUT-MARCINIAK

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ–OLSZTYN 2024

Jarosław Kita (ORCID: 0000-0002-8374-2848) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski XIX wieku
90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

Maria Korybut-Marciniak (ORCID: 0000-0001-8196-5119)
– Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii
Katedra Historii Powszechnej, Zakład Europy Wschodniej, 10-725 Olsztyn, ul. Kurta Orbitza 1

KOMITET REDAKCYJNY SERII
„Życie prywatne Polaków w XIX wieku”
Jarosław Kita, Maria Korybut-Marciniak

RECENZENTKI
Iwona Janicka, Bożena Płonka-Syroka

REDAKTOR INICJUJĄCY
Monika Borowczyk

SKŁAD I ŁAMANIE
AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA
Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI
Piotr Dziemidowicz

Na okładce obraz Jana Czesława Moniuszki *Biesiada* (1901)
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jan_Czesław_Moniuszko_-_Biesiada_1901.jpg

Publikacja bez opracowania redakcyjnego w Wydawnictwie UŁ

© Copyright by Authors, Łódź 2024

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2024

© Copyright for this edition by Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2024

<https://doi.org/10.18778/8331-412-9>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11299.23.0.K

Ark. wyd. 27,0; ark. druk. 31,625

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ISBN 978-83-65171-56-6 (wersja papierowa Uniwersytet Warmińsko-Mazurski)
ISBN 978-83-8331-412-9 (wersja papierowa Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego)
ISBN 978-83-8331-413-6 (wersja elektroniczna Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego)

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Matejki 34a
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

SPIS TREŚCI

Jarosław Kita, Maria Korybut-Marciniak, *Śmiech XIX stulecia – garść refleksji na temat zakresu pojęcia i stanu badań*..... 7

Sara Kosno, Marek Przeniosło, *„Mam poczucie humoru, więc żyję”. Stefan Szuman i jego szkic psychologiczny „O dowcipie i humorze”*..... 19

OBLICZA HUMORU W PRASIE – OD POWAŻNEJ POLITYKI DO TANIEJ ROZRYWKI

Małgorzata Karpińska, *„Czytać w kawiarni w Warszawie wśród roztargnienia” – satyra polityczna i humor w gazecie „Nowa Polska” 1831 rok* 37

Waldemar Chrobak, *Satyryczny obraz polityki mocarstw europejskich w obliczu kryzysu bułgarskiego (1885–1886) w krakowskim „Diabie”*..... 53

Romuald Rydz, *Karykaturalny wizerunek Wilhelma II w europejskiej i polskiej prasie satyrycznej w latach 1888–1914*..... 67

Piotr Fałat, *Lwowski humor drobnomieszczański na przykładzie czasopisma „Goniec i Iskra” oraz „Wesołego Kurjerka”*..... 91

Paweł Glugła, *Ironia vs sarkazm „Przewodnika po Krakowie” Kazimierza Bartoszewicza w kalendarzu humorystycznym „Ananas” z 1889 roku* 119

Daniel Kiper, *Humor i satyra w prasie Polonii amerykańskiej (do 1918 roku). Przegląd problematyki*..... 141

Anita Napierała, *Opieka zdrowotna i relacje lekarz – pacjent w satyryczno-humorystycznych interpretacjach czasopisma „Kolce” (1871–1914)* 175

Aleksandra Staniszevska, *Emancypantka na łamach „Kołców” – warszawskiego pisma satyryczno-humorystycznego w latach 1871–1914*..... 203

Marta Milewska, *O kobiecych troskach w sposób żartobliwy na łamach czasopisma „Mucha”*..... 221

Piotr Hubicki, Karolina Studnicka-Mariańczyk, <i>Humor i satyra na polowaniu na podstawie czasopism „Łowiec Polski”, „Łowiec Wielkopolski” oraz archiwów ziemiańskich</i>	235
Jolanta Załęczny, <i>Śmiechem w narodowe smutki. Na marginesie lektury polskich pism satyrycznych wydawanych we Lwowie w II połowie XIX wieku</i>	247
KULTURY ŚMIECHU I HUMOR W RÓŻNYCH GRUPACH SPOŁECZNYCH	
Maria Korybut-Marciniak, <i>„Profesorska katarynka”. Kultura śmiechu na Uniwersytecie Wileńskim</i>	269
Krzysztof Marchlewicz, <i>„Śmiałiśmy się nieźle...”. Śmiech, humor i kpina Wielkiej Emigracji w Anglii</i>	291
Damian Szymczak, <i>Śmiech także na poważnie. Kilka refleksji o roli humoru, dowcipu i śmiechu w galicyjskiej kulturze politycznej doby autonomii, ze szczególnym uwzględnieniem galicyjskiego Sejmu Krajowego</i>	305
Roman Jurkowski, <i>Rosjanie, Białorusini i Polacy kresowi w anegdocie historycznej, czyli z czego się śmiano ponad 100 lat temu</i>	321
Bartłomiej Gapiński, <i>Stygmatyzacja poprzez wyśmianie osób w wieku starszym i osób samotnych w XIX-wiecznej społeczności chłopskiej</i>	333
Kinga Raińska, <i>Staropanieństwo i konwenanse, czyli humor w okowach sarkazmu</i> ..	355
Kinga Fink, <i>Osobistości polskiego świata muzyki i teatru przełomu XIX i XX wieku w karykaturze Elego Kochańskiego</i>	371
Przemysław Paweł Grzybowski, <i>„Zasuszone kwiatki”. Komiczny obraz edukacji w polskiej literaturze popularnej XIX wieku na tle ówczesnej kultury śmiechu</i>	405
Yury Snapkouski, <i>„...by Bachusa uczcić należyście...” Tragiczna śmierć marszałka szlachty guberni mińskiej Leona Osztorpa (1851) w satyrycznej refleksji Ignacego Legatowicza</i>	425
Ignacy Karpiński, <i>Wątki humorystyczne w „Wierszach” Stanisława Apolinarego Zambrzyckiego</i>	457
Przemysław Rozentel, <i>O życiu z humorem, o żarcie poważnie – „Trzy po trzy” Aleksandra Fredry w kontekście twórczości oraz życiorysu autora</i>	475
Marta Kłak-Ambrożkiewicz, <i>Janowe poczucie humoru – uśmiechnięte oblicze Jana Matejki</i>	491

JAROSŁAW KITA

Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Katedra Historii Polski XIX w.

 <https://orcid.org/0000-0002-8374-2848>

MARIA KORYBUT-MARCINIAK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii

 <https://orcid.org/0000-0001-8196-5119>

ŚMIECH XIX STULECIA – GARŚĆ REFLEKSJI NA TEMAT ZAKRESU POJĘCIA I STANU BADAŃ

Streszczenie

W pierwszym odczuciu wydawać by się mogło, iż w XIX w. Polacy pozbawieni własnej państwowości, przeżywający klęski kolejnych powstań narodowych i traumę z tym związaną, mogli być dalecy od poczucia humoru. Emocjonalny odbiór epoki przywodzi raczej skojarzenia z obrazami cierpienia, niezgody, buntu, smutku i tęsknoty. A jednak Polacy w okresie budowania swojej tożsamości narodowej, dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości pod wpływem przemian społecznych, cywilizacyjnych, modernizacyjnych, gospodarczych i demograficznych nie wyzbyli się poczucia humoru. Właśnie humor, umiejętność prowadzenia dowcipnych konwersacji i zabawne riposty były cenioną cechą mieszkańców ziem polskich. Humor i satyra pozwalały na oswojenie trudnej rzeczywistości i nieraz przybierały formę oporu wobec autorytarnych systemów władz zaborczych. Śmiech stanowił narzędzie wyrażające cały wachlarz emocji: od radości i akceptacji po ironię, kpinę, szyderstwo i negację. Był to ważny i ceniony komponent „towarzyskości”, czyli obcowania ze sobą ludzi w XIX-wiecznej codzienności.

Autorzy artykułów zamieszczonych w niniejszym zbiorze dowodzą właśnie, że XIX w. nie był pozbawiony humoru. Starają się poszukiwać odpowiedzi na pytanie, jaki był śmiech stulecia? Rozważania zawarte na kartach książki wskazują, że był to przede wszystkim śmiech podtrzymujący na duchu, terapeutyczny, kompensacyjny, markujący ból, śmiech osławiający to, co obce, zagrażające, trudne do przyjęcia. Z pewnością tom jest zaledwie ułamkiem w odkrywaniu „uśmiechniętego oblicza epoki”, ale powinien zadziałać inspirująco na badaczy społeczeństwa polskiego pod zaborami.

Słowa kluczowe: śmiech, humor, satyra, XIX w., pojęcia, stan badań

W pierwszym odruchu XIX stulecie zdaje się pozbawione poczucia humoru. Emocjonalny odbiór epoki przywodzi skojarzenia z obrazami cierpienia, niezgody, buntu, smutku, tęsknoty. Wyobrażenie o stanie psychiki społeczeństwa polskiego pod zaborami najczęściej wiążemy z melancholią – wynikającą z poczucia utraty wolności, mienia, bliskich osób, emigracji, będącą konsekwencją braku ojczyzny. Towarzyszyły jej pejoratywne emocje: rozdarcie, poczucie bezradności, niemożność działania lub działanie w desperacji, oczekiwanie na odpowiedni splot zdarzeń. Profesor Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego – Józef Frank (1771–1842) opisał dolegliwość psychiczną, występującą wśród wilnian w pierwszych dekadach stulecia – melancholię, będącą efektem traumy po utracie ojczyzny, potęgowaną zmiennością rzeczywistości politycznej¹. Narodowa melancholia, jako konstrukt kulturowy pozostawiła wyraźne ślady w literaturze pięknej, sztukach plastycznych, muzyce. Uczuciowy pesymizm, który dominował twórczość romantyków zapoczątkował „smutne stulecie”, dekadentyzm, smutek, rozczarowanie i beznadzieja istnienia schyłku wieku – *fin de siècle* – stulecie zamykał. Postawienie pytania o śmiech dziewiętnastego stulecia zdaje się kolidować z utrwalonym obrazem Polaków, doświadczających niewoli narodowej. Zdecydowanie łatwiej zgodzić się możemy na komiczne zabarwienie epoki staropolskiej, w której humor, dowcip, satyra stały się nieodzownym elementem życia zbiorowego narodu szlacheckiego². A jednak Polacy w okresie budowania swojej tożsamości narodowej, walk narodowo-wyzwoleńczych, represji popowstaniowych, dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości pod wpływem przemian społecznych, cywilizacyjnych, modernizacyjnych, gospodarczych i demograficznych nie byli pozbawieni poczucia humoru. Przeciwnie, humor, umiejętność prowadzenia dowcipnych konwersacji i zabawnych ripost były wysoko cenioną cechą mieszkańców ziem polskich. Humor i satyra pozwalały na oswojenie trudnej rzeczywistości i nierzadko stawały się formą oporu wobec autorytarnych systemów zaborczych. Śmiech stanowił narzędzie wyrażające cały wachlarz emocji: od radości i akceptacji po ironię, kpinę, szyderstwo, negację. Był to ważny i ceniony komponent „towarzyskości”, czyli obcowania ze sobą ludzi w codzienności. Bodźce wytwarzające tę reakcję emocjonalną były bardzo różne. Przez szkieleto ironii obserwowano zmieniającą się rzeczywistość: wynalazki, innowacje techniczne, rozwój kolei, przenikające z Zachodu trendy kulturowe, modę, emancypację kobiet,

¹ J. Frank, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i jego okolicach od początku roku 1807, aż do roku 1817 [...]*, „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego” 1818, t. 1, s. 71–73.

² Vide szerzej: J. Poraziński, *Staropolska kultura śmiechu. Ludzie – teksty – konteksty*, Toruń 2015.

ruchy polityczne i społeczne. W satyrze przedstawiano również trudne warunki egzystencjalne. W „oku satyry” znalazła się zarówno modernizacja, jak i tradycjonalizm, obskurantyzm i zaściankowość. Polski psycholog Stefan Szuman (1889–1972), autor studium *O dowcipie i humorze*, stwierdził, że: „Istnieją, zdaje się, tylko dwa sposoby przewycięzania nikczemnej powszechności i bolesnego tragizmu istnienia: zwycięstwo heroizmu i zwycięstwo humoru, tego zasadniczego, głębokiego humoru światopoglądowego (...)”³. W doświadczaniu rzeczywistości przez Polaków żyjących w epoce nowoczesnej obecne były obydwa sposoby. Heroizm i jego przejawy zdecydowanie częściej poddawane były historycznej analizie. Humor „światopoglądowy” i sytuacyjny, stanowiący przeciwieństwo patosu, cierpiętnictwa i egzaltacji rzadko stawał się tematem naukowej refleksji w środowisku historyków.

Śmiech, humor i satyra, które umieściliśmy w podtytule niniejszego tomu⁴, pomimo pierwszego, synonimicznego skojarzenia, mają różne zabarwienie. Śmiech jest sygnałem ekspresyjno-komunikacyjnym, jednym z podstawowych niewerbalnych sygnałów interakcji między ludźmi. Wielość znaczeń śmiechu i nastrojów, jakie wyraża, powoduje, że trudno zakwalifikować go do reakcji „pozytywnych” czy „negatywnych”⁵. Może wyrażać radość, zachwyt, zadowolenie ale również pogardę, kpinę, złość, drwinę, żal i rozpacz. Potrafi rozładowywać sytuację, uwalniać od napięcia, łagodzić nastrój, ale też obrażać, powodować wycofanie, wzbudzać niechęć lub niepewność, być narzędziem propagandy i manipulacji. Rozpoznanie kontekstów i znaczeń śmiechu w kulturze wymaga doskonałej orientacji w realiach społecznych, obyczajowości oraz znajomości

³ S. Szuman. *O dowcipie i humorze (szkic psychologiczny)*, Lwów 1936, s. 7–8.

⁴ W serii ukazały się do tej pory tomy: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 1, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 2, red. J. Kita, M. Sikorska-Kowalska, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 3, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, M. Klempert, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Świat dziecka”*, t. 5, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2016; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Moda i styl życia”*, t. 6, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2017; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Prywatne światy zamknięte w listach”*, t. 7, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2018; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „O mężczyźnie (nie)zwyčajnie”*, t. 8, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2019; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Kariera w optyce prywatności”*, t. 9, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2020; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Marginesy”*, t. 4, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2021; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „W zwierciadle rzeczy”*, t. 10, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2022; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Perspektywa stołu”*, t. 11, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2023.

⁵ J. Neter, *Śmiech – skąd pochodzi, czym jest i czemu służy?*, „Studia Krytyczne” 2018, nr 6, s. 16–17.

form współżycia między ludźmi⁶. Śmiech jest reakcją na humor – specyficzny sposób wyrażania się i prezentacji. Humor to zjawisko bardzo obszerne – obejmuje zarówno chwilowe stany usposobienia, umiejętność postrzegania i opisywania zdarzeń w zabawny sposób, jak i skłonność do żartu⁷. To rodzaj ekspresji ludzkiej, który wyraża się w twórczości – głównie rozrywkowej ale jest obecny również w życiu codziennym, politycznym, społecznym, w literaturze, malarstwie, muzyce. Zmysł humoru wymaga dystansu i bystrości, które pozwalają dostrzec paradoksy w otaczającej rzeczywistości. Słowo *humor* ma płynne znaczenie, zawsze występuje w jakimś kontekście, przez co jego rozumienie należy ciągle aktualizować⁸. Teorii humoru i humorowi w praktyce poświęcono wiele naukowych publikacji⁹. W przeszłości poczucie humoru było traktowane różnie – jako cnota społeczna, cecha raczej pożądana w kontekście towarzyskości ale niekiedy kojarzona również z labilnością, błazenadą i ograniczeniem umysłowym¹⁰.

Satyra, ściśle skorelowana z poczuciem humoru ma nieco inny, oceniający i moralizatorski wydźwięk. Słowo *satyra*, już w okresie staropolskim było używane w znaczeniu węższym: jako określenie gatunku literackiego o konkretnych cechach, oraz szerszym – obejmującym wszelkie utwory, które przejawiały krytyczny stosunek do rzeczywistości, ludzi, zjawisk, obyczajów, stosunków społecznych oraz zachowań¹¹. Polska, dziwnastowieczna satyra wzorowała się na przedstawicielach tego gatunku w dobie oświecenia i wiązała się z dydaktyzmem. Jej celem było piętnowanie postaw, charakterów poglądów, obyczajów i orientacji politycznych w sposób lekki i dowcipny¹². Głównym medium emisji polskiej XIX-wiecznej satyry były periodyki i prasa. Badania dotyczące satyry i satyryczności znalazły miejsce głównie w refleksji teoretycznoliterackiej¹³.

⁶ H. Bergson, *Śmiech. Esej o komizmie*, tłum. S. Cichowicz, Kraków 1977, s. 45–51; R. Borysławski, J. Jajszczok, J. Wolff, A. Bemben, *Wstęp*, [w:] *HistoRisus. Historie śmiechu / śmiech [w] historii*, red. R. Borysławski, J. Jajszczok, J. Wolff, A. Bemben, Katowice 2016, s. 7–10.

⁷ *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, cz. 1, Wilno 1861, s. 410.

⁸ A. Breton, *Anthology of Black Humor*, San Francisco 1997, s. 15.

⁹ *Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, red. J. Mazur, M. Rumińska, Lublin 2007; *Humor europejski*, red. M. Abramowicz, D. Bertrand, T. Stróżyński, Lublin 1994; M. Tarnogórska, *Genus ludens. Limeryk w polskiej kulturze literackiej*, Wrocław 2012; *Humor. Teorie, Praktyka, Zastosowania. Zrozumieć humor*, nr 2/1, red. S. Dżereń-Głowacka, A. Kwiatkowska, Piotrków Trybunalski 2009.

¹⁰ *Vide*: T. Korpysz, *Rozwój semantyczny rzeczownika „humor” w polszczyźnie. Przegląd leksykograficzny*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2015, nr 9, s. 287–301.

¹¹ P. Buchwald-Pelcowa, *Satyra*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław 1998, s. 838.

¹² E. Wróblewska, *Satyra*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykova, wyd. 2, Wrocław 1997, s. 862–863; K. Brodziński, *O satyrze*, [w:] idem, *Pisma estetyczno-krytyczne*, oprac. Z.J. Nowak, t. 1, Wrocław 1964, s. 225–243.

¹³ T. Stępień, *O satyrze*, Katowice 1996; E. Sidoruk, *Granice satyry*, Białystok 2018.

Śmiech, humor i satyra zdają się być zagadnieniami przynależącymi do badań w dyscyplinie psychologii, socjologii, filozofii, literaturoznawstwa, komunikacji społecznej. Czy historyk jest więc uprawniony do podjęcia refleksji nad tą problematyką? Śmiech jako dyskurs kulturowy pojawił się już w latach trzydziestych XX w. w opracowaniach Johna Huizingi, dotyczących zabawy¹⁴. Ale pojęcie „kultur śmiechu” do dyskursu naukowego wprowadził Michaił Bachtin. Śmiech, zabawę, karnawał rozumiał jako formę konfrontacji, wyzwalenie się z konwencji, przejście od zniewolenia do wolności. Śmiech i zabawa – ludowa kultura śmiechu w dobie średniowiecza wg Bachtina stanowiły wyłom w istniejącym porządku (feudalnym) – i obowiązującej w wyższych kręgach społecznych kulturze poważnej¹⁵. Na gruncie polskim również interesowano się zagadnieniami satyry i humoru. Satyrą polityczną Wielkiej Emigracji zajmowała się Elwira Wróblewska¹⁶. Rozważania na temat kultur śmiechu podjął m. in. Kazimierz Żygulski¹⁷ i Jarosław Poraziński¹⁸. Warto zwrócić uwagę na pracę zbiorową *HistoRisus. Historie śmiechu. Śmiech [w] historii*, które poruszają zagadnienie kultury śmiechu od antyku po czasy współczesne¹⁹. Rozważania o temat śmiechu oraz zjawiska komizmu w historii były punktowo dotykane przez badaczy, co oznacza, że przed historykami pozostaje szerokie pole badawcze.

W prezentowanym tomie zachęcamy do spojrzenia na życie prywatne XIX-wiecznych Polaków „cum humor”, ukazać – co Polaków w tej epoce bawiło, z czego żartowano, jakie były formy i rodzaje żartu, jakie zdarzenia prezentowano w obiektywie satyry, wreszcie jaką rolę pełniły żart, dowcip, anegdota, satyra w życiu codziennym, prywatnym i publicznym. Prezentowane w tomie artykuły stanowią pokłosie konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego oraz Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Olsztynie, która odbyła się w dniach 29–30 listopada 2022 r. w Olsztynie²⁰. Swoje ustalenia w ramach zagadnienia przewodniego jubileuszowej – X konferencji z cyklu „Życie prywatne Polaków w XIX wieku”, zaprezentowali naukowcy z 13 polskich ośrodków akademickich i 4 instytucji badawczych.

¹⁴ J. Huizinga, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, tłum. M. Kurecka i W. Wirpsza, Warszawa 1985, s. 11.

¹⁵ M. Bachtin, *Twórczość Franciszka Rabelais’go a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*, tłum. A. i A. Goreń, Kraków 1975, s. 13–15.

¹⁶ E. Wróblewska, *Satyra polityczna Wielkiej Emigracji*, Warszawa–Poznań–Toruń 1977.

¹⁷ K. Żygulski, *Wspólnota śmiechu. Studium socjologiczne komizmu*, Warszawa 1985.

¹⁸ J. Poraziński, *op. cit.*

¹⁹ *HistoRisus. Historie śmiechu. Śmiech [w] historii...*

²⁰ Konferencja była dofinansowana ze środków budżetu państwa; nr projektu - DNK/SP/546834/2022.

Zbiór zawiera 24 artykuły i szkice, odnoszące się do różnych aspektów dziewiętnastowiecznego humoru, śmiechu, satyry i karykatury. Autorzy tekstów reprezentują 12 ośrodków naukowo-badawczych: Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Akademię Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie, Uniwersytet Rzeszowski, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Bibliotekę Jagiellońską, Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Małopolskie Towarzystwo Naukowe oraz Dom Jana Matejki Muzeum Narodowe w Krakowie. W ramach struktury wewnętrznej monografii wydzielono dwa działy tematyczne. Tom otwiera artykuł Sary Kosno i Marka Przeniosło (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) podejmujących analizę szkicu filozoficznego *O dowcipie i humorze* Stefana Szumana (1889–1972) – polskiego filozofa, psychologa, lekarza, pedagoga, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Rozważania nad szumanowską filozofią humoru i pojęciami Wielkiego Humoru, Wielkiego Dowcipu, radości, śmiechu, ironii, żartu, stanowią prelude do odczytywania ekspresji radości życia w XIX stuleciu.

Zdecydowaną przewagę w pracy mają teksty, oparte o prasę satyryczną, które zostały zamieszone w rozdziale tematycznym pt.: *Oblicza humoru w prasie – od poważnej polityki do taniej rozrywki*. Mamy tu do czynienia zarówno z ironicznymi komentarzami dotyczącymi rzeczywistości społeczno-politycznej jak i czysto rozrywkową rolę czasopism, które w drugiej połowie stulecia trafiały do coraz szerszych kręgów społecznych. Małgorzata Karpińska (Uniwersytet Warszawski) w artykule „*Czytać w kawiarni w Warszawie wśród roztargnienia*” – *satyra polityczna i humor w gazecie „Nowa Polska” 1831 rok*, zwróciła uwagę na wydźwięk oraz rolę humoru i satyry doby powstania listopadowego. Autorka, podejmując się analizy treści satyrycznych zamieszczanych w gazecie codziennej „Nowa Polska”, będącej organem środowisk radykalnych, prezentuje główne kierunki satyry politycznej, osoby, które stały się szczególnym przedmiotem kpín oraz postawy i decyzje, które najczęściej wyśmiewano. Zwraca również uwagę na trudność odczytywania dziewiętnastowiecznych anegdot i żartów, które dla współczesnych badaczy często pozostają niezrozumiałe i nieśmieszne, z uwagi na niemożność zrozumienia ich kontekstu, język komunikacji, zatarty kod kulturowy.

Waldemar Chrobak (Uniwersytet Rzeszowski) podjął się komentarza satyry politycznej przedstawionej na łamach ilustrowanego pisma satyrycznego „Diabeł”, ukazującego się od 1869 r. w Krakowie. Przedmiotem analiz stał się obraz polityki mocarstw europejskich w obliczu kryzysu bułgarskiego (1885–1886).

Romuald Rydz (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu) w tekście *Karykaturalny wizerunek Wilhelma II w europejskiej i polskiej prasie satyrycznej w latach 1888–1914* przeprowadził analizę karykatur cesarza niemieckiego, który ze względu na swoje cechy charakteru, styl sprawowania rządów oraz imperialne ambicje stał się popularnym bohaterem licznych przedstawień „w krzywym zwierciadle” publikowanych w Europie i Ameryce Północnej. Autor zwrócił uwagę na polskie czasopisma, które zamieszczały karykatury Wilhelma, komentując w ten sposób jego działania na arenie międzynarodowej. Poszukiwał również znaków szczególnych wyróżniających polskich karykaturzystów.

Żart myśliwski oraz polowania przez szkieleto satyry na szpaltach czasopism: „Łowca Polski” i „Łowca Wielkopolski” zostały podjęte w tekście Piotra Hubickiego i Karoliny Studnickiej-Mariańczyk (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie). Autorzy skorzystali także z wybranych archiwaliów ziemiańskich.

Piotr Fałat (Uniwersytet Warszawski) w artykule *Lwowski humor drobno-mieszczkański na przykładzie czasopisma „Goniec i Iskra” oraz „Wesołego Kurjerka”* przybliżył cały wachlarz form i tematów żartów zawartych na łamach lwowskich czasopism satyrycznych. Analiza treści i przedstawień karykaturalnych w czasopismach ukazuje szerszą perspektywę życia codziennego i mentalności lwowskich mieszczan.

Tekst Pawła Glugli (Małopolskie Towarzystwo Naukowe) pt. *Ironia vs sarkazm Przewodnika po Krakowie Kazimierza Bartoszewicza w kalendarzu humorystycznym „Ananas” z 1889 roku* sięga do twórczości niekwestionowanego mistrza XIX-wiecznej satyry, humoru i ironii – Kazimierza Bartoszewicza, autora m.in. czterotomowych *Ksiąg humoru polskiego*. Satyryczno-ironiczny opis grodu Kraka dostarcza wielu informacji na temat życia codziennego w mieście i charakteru mieszkańców XIX-wiecznego Krakowa.

Przekrojowa charakterystyka prasy satyryczno-humorystycznej Polonii amerykańskiej w okresie największego nasilenia emigracji ekonomicznej, przypadającej na drugą połowę XIX stulecia i trwającej do wybuchu I wojny światowej jest przedmiotem szkicu Daniela Kipera (Katolicki Uniwersytet Lubelski). Rozważania autora obejmują zagadnienia związane z rynkiem prasowym, dziennikarzami polonijnymi oraz oczekiwaniami odbiorców prasy.

Czasopismo satyryczne „Kolce” stało się podstawą artykułu Anity Napierały (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu) *Opieka zdrowotna i relacje lekarz – pacjent w satyryczno-humorystycznych interpretacjach czasopisma „Kolce” (1871–1914)*. Autorka swoją uwagę skierowała na społeczną krytykę funkcjonowania opieki zdrowotnej, dokonując analizy treści i obrazów satyrycznych.

„Kolce” znalazły się również w orbicie zainteresowań Aleksandry Staniszewskiej (Uniwersytet Łódzki), autorki tekstu: *Emancypantka na łamach „Kolców” – warszawskiego pisma satyryczno-humorystycznego w latach 1871–1914*. Artykuł podejmuje wieloaspektową analizę wizerunku kobiet walczących o równouprawnienie, obnażając obawy a nawet niechęć wobec prawnego zrównania płci.

Marta Milewska (Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie, IPN Warszawa) w artykule *O kobiecych troskach w sposób żartobliwy na łamach czasopisma „Mucha”*, prezentuje katalog trosk XIX-wiecznych kobiet, dotyczących m.in.: wykształcenia, znalezienia odpowiedniego kandydata na męża, małżeństwa, wychowania potomstwa, które zaprezentowane w świetle satyryczno-ironicznym stały się krytyką kobiecej próżności.

Z kolei na terapeutyczną rolę humoru galicyjskiej prasy z drugiej połowy XIX w. zwraca uwagę Jolanta Załęczny (Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie). W artykule: *Śmiechem w narodowe smutki. Na marginesie lektury polskich pism satyrycznych wydawanych we Lwowie w II połowie XIX wieku* snuje refleksje nad wieloaspektową rolą śmiechu i humoru w lwowskich periodykach, który krzepił, pocieszał, ośmieszał zaborców, krytykował postawy lojalistyczne, a przede wszystkim niwelował strach i podbudowywał psychikę Polaków w obliczu trudnej sytuacji politycznej.

W drugim kręgu tematycznym, pt. *Kultury śmiechu i humor w różnych grupach społecznych* zamieszczono artykuły, które dotyczą problematyki śmiechu w węższych grupach społecznych oraz ilustrują indywidualne przejawy humoru. Ich autorzy, w poszukiwaniu śmiechu i śmieszności sięgnęli po różne źródła: korespondencje, pamiętniki, wspomnienia, poradniki, rysunki, literaturę. Tę część otwiera artykuł Marii Korybut-Marciniak (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski) zatytułowany „Profesorska katarynka”. *Kultura śmiechu na Uniwersytecie Wileńskim*, który ilustruje wspólnotę śmiechu wytworzoną wokół Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego w pierwszych dekadach stulecia. Autorka, posiłkując się wspomnieniami studentów analizuje humorystyczne wierszyki, zamieszczone w szejnekatarynce – lampie magicznej, które wytykały wady i słabości ciała profesorskiego i rozśmieszały wilnian.

Refleksję nad miejscem i rolą śmiechu, humoru i kpiny w życiu codziennym uczestników Wielkiej Emigracji na Wyspach Brytyjskich podjął Krzysztof Marchlewicz (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu) w artykule: „*Śmialiśmy się nieźle...: Śmiech, humor i kpina Wielkiej Emigracji w Anglii*” prezentuje funkcje i konteksty w jakich humor i uśmiech pojawiały się w trudnej codzienności emigrantów.

Damian Szymczak (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu) w szkicu *Śmiech także na poważnie. Kilka refleksji o roli humoru, dowcipu i śmiechu*

w galicyjskiej kulturze politycznej doby autonomii, ze szczególnym uwzględnieniem galicyjskiego Sejmu Krajowego, przenosi uwagę na rolę śmiechu i jego rodzaje w galicyjskim Sejmie Krajowym.

W artykule Romana Jurkowskiego (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski) *Rosjanie, Białorusini i Polacy kresowi w anegdocie historycznej, czyli z czego się śmiano ponad 100 lat temu* zostały zaprezentowane wzajemne relacje między narodowościami żyjącymi na Ziemiach Zabrzanych w pryzmacie anegdoty. Utrwalone w memuarach żartobliwe komentarze, kąśliwe uwagi, karykaturalne przedstawienia są punktem wyjścia do refleksji na temat wzajemnego postrzegania Rosjan, Białorusinów i Polaków.

W tomie nie zabrakło rozważań na temat śmiechu niższych warstw społecznych. W szkicu Bartłomieja Gapińskiego (Biblioteka Jagiellońska w Krakowie) pt. *Stygmatyzacja poprzez wyśmianie osób w wieku starczym i osób samotnych w XIX-wiecznej społeczności chłopskiej* znajdujemy porównawczy obraz stygmatyzacji poprzez wyśmiewanie w XIX-wiecznej kulturze chłopskiej. Autor skupił uwagę na gorzkim humorze, wymierzonym w osoby stare i samotne, analizując źródła etnograficzne z trzech zaborów.

Artykuł Kingi Raińskiej (Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie) – *Staropanieństwo i konwenanse, czyli humor w okowach sarkazmu* – podejmuje zagadnienie prześmiewczego i pogardliwego traktowania kobiet, które wymykały się schematom obyczajowym i rezygnowały lub nie były w stanie sprostać wyznaczonej im roli żony i matki.

Kinga Fink (Uniwersytet Rzeszowski) w artykule *Osobistości polskiego świata muzyki i teatru przełomu XIX i XX wieku w karykaturze Elego Kochańskiego* analizuje karykatury autorstwa Elego Kochańskiego publikowane w międzywojennych czasopismach oraz pochodzące z kolekcji bibliotek – Narodowej i Jagiellońskiej. Wśród nich są m.in. humorystyczne portrety Bronisława Hubermana, Pawła Kochańskiego, Ignacego Jana Paderewskiego, Mieczysława Frenkla. Z tekstu wyłania się ciekawy życiorys muzyka – wiolonczelisty, koncertmistrza Orkiestry Filharmonii Warszawskiej i profesora Państwowego Konserwatorium Muzycznego w Warszawie, który swoje poczucie humoru wyrażał na papierze.

Przemysław Paweł Grzybowski (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy) w szkicu: „*Zasuszone kwiatki*”. *Komiczny obraz edukacji w polskiej literaturze popularnej XIX wieku na tle ówczesnej kultury śmiechu* na podstawie analizy treści utworów literackich wskazuje najistotniejsze wzory osobowe i wątki komiczne związane z dziewiętnastowieczną edukacją, przedstawiając je na tle ówczesnej kultury śmiechu oraz okoliczności recepcji komizmu.

Yury Snapkouski (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), autor artykułu: „...by Bachusa uczcić należyście...” *Tragiczna śmierć marszałka szlachty guberni*

mińskiej Leona Osztorpa (1851) w satyrycznej refleksji Ignacego Legatowicza snuje rozważania na temat postrzegania postaci jednego z wybitnych liderów szlachty litewsko-białoruskiej w XIX w. – Leona Osztorpa (1786–1851). Pretekstem dla jego analiz jest epigramat satyryka mińskiego – Ignacego Legatowicza.

Podstawą źródłową kolejnego szkicu: *Wątki humorystyczne w Wierszach Stanisława Apolinarego Zambrzyckiego* są wybrane utwory poetyckie polskiego ziemianina zamieszkującego środkową część guberni mińskiej Cesarstwa Rosyjskiego. Autor artykułu – Ignacy Karpiński (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski) – prezentuje różne oblicza humoru zamieszczone w poetyckim pamiętniku Stanisława Zambrzyckiego (1824–1908).

Kolejny przedstawiciel z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Przemysław Rozental, w artykule *O życiu z humorem, o żarcie poważnie – „Trzy po trzy” Aleksandra Fredry w kontekście twórczości oraz życiorysu autora* zawarł rozważania, w których znajdziemy próbę odpowiedzi na temat roli komizmu w pamiętniku Aleksandra Fredry.

W końcu w ostatnim tekście, uznana badaczka życia i twórczości Jana Matejki, Marta Kłak-Ambrożkiewicz (Dom Jana Matejki Muzeum Narodowe w Krakowie), zdecydowała się zająć problemem poczucia humoru wybitnego malarza. Jej tekst zatytułowany *Janowe poczucie humoru – uśmiechnięte oblicze Jana Matejki* powstał przede wszystkim w oparciu o egodokumenty wytworzone przez artystę i bliskie mu osoby.

Autorzy artykułów zamieszczonych w zbiorze dowodzą, że XIX w. nie był pozbawiony humoru. Jaki był śmiech stulecia? Rozważania zawarte na kartach książki wskazują, że był to przede wszystkim śmiech podtrzymujący na duchu, terapeutyczny, kompensacyjny, markujący ból, śmiech osławiający to, co obce, zagrażające, trudne do przyjęcia. Redaktorzy mają świadomość, że prezentowany tom jest zaledwie ułamkiem w odkrywaniu „uśmiechniętego oblicza epoki” i mają nadzieję, że tom zadziała inspirująco na badaczy społeczeństwa polskiego pod zaborami.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

- Bachtin Michaił, *Twórczość Franciszka Rabelais’go a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*, tłum. A. i A. Goreń, Kraków 1975.
- Bergson Henri, *Śmiech. Esej o komizmie*, tłum. S. Cichowicz, Kraków 1977.
- Borysławski Rafał, Jajszcok Justyna, Wolff Jakub, Bemben Alicja, *Wstęp*, [w:] *HistoRisus. Historie śmiechu / śmiech [w] historii*, red. R. Borysławski et al., Katowice 2016, s. 7–10.

- Breton Andre, *Anthology of Black Humor*, San Francisco 1997.
- Brodziński Kazimierz, *O satyrze*, [w:] Kazimierz Brodziński, *Pisma estetyczno-krytyczne*, oprac. Z.J. Nowak, t. 1, Wrocław 1964, s. 225–243.
- Buchwald-Pelcowa Paulina, *Satyra*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław 1998, s. 838.
- Frank Józef, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i jego okolicach od początku roku 1807, aż do roku 1817 [...]*, „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego” 1818, t. 1, s. 71–73.
- Huizinga Johan, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, tłum. M. Kurecka, W. Wirpsza, Warszawa 1985.
- Humor europejski*, red. M. Abramowicz, D. Bertrand, T. Stróżyński, Lublin 1994.
- Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, red. J. Mazur, M. Rumińska, Lublin 2007.
- Humor: Teorie, Praktyka, Zastosowania. Zrozumieć humor*, nr 2/1, red. S. Dżereń-Głowacka, A. Kwiatkowska, Piotrków Trybunalski 2009.
- Korpysz Tomasz, *Rozwój semantyczny rzeczownika „humor” w polszczyźnie. Przegląd leksyko-graficzny*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2015, nr 9, s. 287–301.
- Neter Julia, *Śmiech – skąd pochodzi, czym jest i czemu służy?*, „Studia Krytyczne” 2018, nr 6, s. 16–17.
- Poraziński Jarosław, *Staropolska kultura śmiechu. Ludzie-teksty-konteksty*, Toruń 2015.
- Sidoruk Ewa, *Granice satyry*, Białystok 2018.
- Słownik języka polskiego*, wyd. Maurycy Orgelbrand, cz. 1, Wilno 1861.
- Stępień Tomasz, *O satyrze*, Katowice 1996.
- Szuman Stefan, *O dowcipie i humorze (szkic psychologiczny)*, Lwów 1936.
- Tarnogórska Maria, *Genus ludens. Limeryk w polskiej kulturze literackiej*, Wrocław 2012.
- Wróblewska Elwira, *Satyra polityczna Wielkiej Emigracji*, Warszawa–Poznań–Toruń 1977.
- Wróblewska Elwira, *Satyra*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, wyd. 2, Wrocław 1997, s. 862–863.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Kariera w optyce prywatności”*, t. 9, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2020.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Marginesy”*, t. 4, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2021.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Moda i styl życia”*, t. 6, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2017.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „O mężczyźnie (nie)zwyczajnie”*, t. 8, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2019.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Perspektywa stołu”*, t. 11, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2023.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 1, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź–Olsztyn 2014.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 2, red. J. Kita, M. Sikorska-Kowalska, Łódź–Olsztyn 2014.